
Európa: keresztények és muszlimok kapcsolata és konfrontációja Itália és az Ibériai-félsziget a hosszú IX. században

Az Erlangeni Egyetem (Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg) Középkortörténeti és Történeti Segédtudományok Tanszékének professzora, *Klaus Herbers* neve feltehetően nem cseng ismeretlenül a medievisztika iránt érdeklődő olvasó számára. Hosszú pályafutása alatt, hogy csak a legjelentősebb területeket említsük, behatóan foglalkozott a Szent Jakab-kultusszal, császári és pápai oklevelek kiadásával, illetve monográfiában foglalta össze egyebek mellett az Ibériai-félsziget, valamint a pápaság középkori történetét.

Ezen témák majd' mindegyikéhez kapcsolódik a német történész jelen munkája, amelynek első változatát a Mainzi Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Osztályának 2010-es ülésén mutatta be, majd a következő években több szempontból is kiegészítette azt újabb kutatásai eredményeivel. Herbers műve a kora-középkori, úgynevezett *latin Európa* két határ régiójának, az Ibériai-félszigetnek és Itáliának a IX. századi történelmét, valamint a két területen megvalósult keresztény–muszlim interakciókat dolgozza fel.

A szerző egy olyan kérdéssel kezdi művét, amely az előző megállapítással kapcsolatban óhatatlanul felmerül, jelesül, hogy beszélhetünk-e egyáltalán Európáról az adott időszakot, vagy akár a középkor egészét tekintve, vagy sokkal inkább a kereszténység (*Christianitas*) fogalma lenne használható. Herbers már az előszóban felhívja rá a figyelmet, hogy egy ibériai forrás, a 754. körül keletkezett, úgynevezett Mozarab Krónika Martell Károlyral, illetőleg a frankok 732. évi poitiers-i győzelmével kapcsolatban európaiakról (*europenses*) szól. Több mint száz évvel később, VIII. János pápa (872–882) okleveleiből azonban a kereszténység fenyegetettségéről értesülhetünk. Bármelyik fogalmat használjuk is, az bizonyos, hogy a „nyugati kereszténység”, „latin Európa” a VIII. században valóban összeütközésbe került a muszlim expanzióval. Az Ibériai-félsziget jelentős részének a

meghódítása mellett ezt jelzi például Konstantinápoly 717–718-as ostroma, de az arabok Szicíliában és Dél-Itáliában is megvetették a lábukat, sőt, 846-ban Rómát is kifosztották.

Herbers munkájában a kulturális és vallási egység kérdéseivel, a formálódó Európa és a muszlim világ konfrontációjával, illetve annak korabeli érzékelésével-értékelésével foglalkozik. Nem maradhatott el a kutatás történetének, illetőleg a témakör kutatását meghatározó diskurzusoknak a felvázolása. Alapvető jelentőségű ebből a szempontból a térbeliség meghatározása; az Európa és a Földközi-tenger fogalmak tisztázásához kapcsolódóan Herbers egészen *Henri Pirenne* híres téziséig nyúlt vissza, amelyben a jeles belga történész a középkor kezdetét az arab hódítással hozta összefüggésbe. Számos kutató ugyancsak a Karoling Birodalomban vélte megtalálni Európa centrumát, ahogyan a „Nagy Károly, Európa atyja” (*pater Europae*) címnek is nagy jelentőséget tulajdonítanak a témával foglalkozó történészek. Herbers a diskurzus alakulásával kapcsolatban kitér az 1989-ben kezdődő változások hatására is, lévén a keleti blokk egykori országai ezután hangsúlyosan Európa részeként jelentek meg, hatást gyakorolva a fogalom tudományos konstruálására is.

A szerző értelmezése szerint a Mediterráneumban a VIII. századtól egyfajta háromsztatúság rajzolódott ki a latin–katolikus, a görög–szláv–ortodox és az arab–muszlim világok által, amelyek bizonyos ellentétek mentén elhatárolódnak ugyan egymástól, de egyben kapcsolatban is álltak különböző transzferfolyamatok révén. A konfliktusokkal kapcsolatban Herbers kitér a vallásokhoz, sőt, általánosan a monoteizmushoz kapcsolt erőszakosság képzetére (különösen az iszlámmal kapcsolatban merült ez fel a kutatásban, de a keresztes hadjáratok és a reconquista értelmezése is megemlíthető e helyütt), valamint a civilizációk csatájának (*Clash of Civilisations*) elméletére is. A konfrontáció és erőszak mindazonáltal nem kizárólagos elemei a témáról folyó diskurzusnak, a multi- és transzkulturális perspektívák ugyancsak nagy jelentőségűek, ahogyan az akkulturáció, az asszimiláció és a migráció fogalmai is.

Herbers kérdésfeltevésével kapcsolatban elsőként a Mohamed halálát követő gyors muszlim terjeszkedés egyik jelentős állomását, a Córdoba-i Kalifátus létrejöttét, illetve annak jellegzetességeit emelte ki. Az Ibériai-félsziget ugyanis nem vált vallási értelemben homogénné, a zsidók, valamint a katolikus keresztények, azaz a mozarabok 756-tól kezdve dzimmi státuszban éltek a muszlimok uralma alatt, vagyis adó fizetése fejében tovább gyakorolhatták hitüket. Nem volt azonban feszültségektől mentes az új birodalom működése, nem kizárólag a belső szétartó hatások miatt, de az

északi új államalakulatok, elsősorban Asztúria is hatással voltak rá, ugyanis a keresztények Karoling támogatással hamarosan hozzáláttak az elvesztett területek visszahódításához. Dél-Itáliában egy egészen más alapállással találkozhatunk, lévén ott a muszlim hódítás csak a IX. században indult meg, és egyedül Szicíliában vált tartós uralommá. Róma 846-os kifosztására nem kizárólag védművek építése volt a válasz, hanem expanzió is, II. Lajos császár (855–875) ugyanis több hadjáratot is vezetett délre. A század végén azonban VIII. János pápa egyedül maradt a harccal, amely nem csak a szaracénok, de a velük időről-időre szövetségre lépő úgynevezett *rossz keresztényekkel* is folyt.

A felvázolt eseményekre vonatkozó források eloszlása egyenetlen, arab adatok például elsősorban az Ibériai-félszigettel kapcsolatban állnak rendelkezésre, így Herbers döntően keresztény forrásokat kellett, hogy felhasználjon. Ezek között a pápák történetét bemutató *Liber Pontificalis*, valamint különböző krónikák mellett traktátusok, oklevelek és szerződések is megtalálhatók. A vizsgálat kiterjesztése az Ibériai-félsziget mellett Dél-Itáliára azonban azt is lehetővé tette, hogy a muszlim–keresztény viszony mellett a görög–latin aspektus, illetőleg a pápai hatalom befolyása is a vizsgálódás részét képezze.

Herbers elemzését Nagy Károly 778. évi ibériai hadjáratával, illetve ehhez kapcsolódva tágabban a Karoling uralkodóknak az ibériai és dél-itáliai muszlimokról kialakított képével kezdte. A 777. évi paderborni birodalmi gyűlésen muszlim előkelők Károly segítségét kérték az omajjád emír, I. Abd-ar-Rahmán (756–788) ellen, amire válaszul a frank király a következő évben sereggel kelt át a Pireneusokon. Amint ismeretes, Zaragoza ostroma sikertelen volt, majd a hazafelé úton a frank sereg Roncesvalles-nál komoly veszteségeket szenvedett. Károly hadjárata azonban a német történész számára sokkal inkább annak legitimitációja, az úgynevezett *háború a hitért* elképzelés miatt fontos. A király és I. Hadrián pápa (772–795) levelezéséből is védekező háború képe rajzolódik ki, más források pedig egyenesen a keresztények megszabadításának célját emelik ki. Herbers felhívja a figyelmet arra is, hogy ugyanazon esemény milyen eltérő értelmezési kereteket kaphatott a különböző művekben; ezek közül talán a Szent Ágoston-i *bellum iustum* fogalma a legfontosabb (az úgynevezett *háború liturgiája* elmélettel összefüggésben).

A 777. évi segítségkérés után a IX. század elején több esetben is felkelés tört ki az Ibériai-félszigeten az omajjád uralom ellen, Mérida keresztényei például a császárhoz, Jámbor Lajoshoz fordultak segítségért, aki ígéretet is tett a segítségnyújtásra, bár érdekes módon vallási érvek nem, csak a jog-

talán uralom és az ehhez kapcsolódó adók szerepeltek válaszában panasz-ként. Mindezek ellenére megállapítható, hogy a muszlim uralom alatt élő keresztények szenvedései, elnyomott helyzetük jól kimutatható témakört képeznek a korszak keresztény forrásaiban.

Itáliában az Ibériai-félszigettel ellentétben nem alakultak ki nagyobb kiterjedésű muszlim államalakulatok, de a szaracén fenyegetés hosszabb távon jelen volt a keresztények életében. Herbers azt vizsgálta, hogyan jártak el ezzel kapcsolatban a keresztény uralkodók és a pápák, lehet-e a régió muszlim újrendezéséről beszélni. Azt a kérdést tette fel továbbá, hogy ekkor alapozódott-e meg a későbbi kereszties eszme. Vajon ekkor már domináltak a vallási érvek? Ez utóbbi megválaszolásához azt is hangsúlyozni kell, hogy az Apostoli Székhez kapcsolható források nem feltétlenül csak a pápák nézeteit tükrözték, hanem adott esetben a tágabb római környezetét is.

A többnyire reakcióként érkező katonai akciók mellett az egyházfők eszköze a szó, liturgia és a jog lehetett, ha összetűzésbe kerültek a muszlimokkal. A hadakozás szakrálissá tétele, a háború és liturgia kölcsönhatása különösen fontos ebből a szempontból. A pápák az egyház védelmezőjének szerepében jelentek meg, ami egyfajta legitimációt is jelentett számukra. A szaracénok elleni harcra különböző jutalmakkal igyekeztek motiválni, például az örök élet ígéréssel, de ekkor, a későbbiekkel ellentétben még nem volt szó bűnbocsánatról.

Nem kizárólag a harc mentén értelmezhető a muszlim–keresztény viszony, az együtt létezés, a különböző fajtájú cserék és kereskedelem is fontos aspektusait alkották. VIII. János pápa például kiegyezett a szaracénnal, bár a dél-itáliai városok hasonló szövetségei ellen rendszeresen felszólalt. Nem volt egyértelmű a korszakban, hogy lehetséges-e egyáltalán hitellelnekkel szerződni. Mindazonáltal nem tekintettek mindent szövetségnek, az adó fizetése vagy a védelem megvásárlása már más megítélés alá esett, míg a kereskedelem több város esetében egyenesen létfontosságú volt. A Liber Pontificalis feljegyzései alapján Róma is kereskedelmi kapcsolatban állt a muszlimokkal, például az íráshoz szükséges papirusz még a XI. században is ezen az úton érkezett a pápai udvarba. A kereskedelemmel kapcsolatban különösen érdekes annak a korabeli diskurzusnak az ismertetése, hogy lehetséges-e eladni a pogányokat rabszolgaként. Nem beszélhetünk ugyan általános tiltásról, a keresztény tanítás ugyan elítélte a rabszolgatartást, de főleg a keresztény rabszolgák eladása ellen emeltek szót, azaz ez a gyakorlat sem lehetett ismeretlen a korszakban.

Herbers vizsgálatában arra is kereste a választ, milyen viszonyok között éltek keresztények a muszlimok által elfoglalt területeken. Voltak-e olya-

nok, akik kényszerűségből, vagy akár szabad akaratukból elmenekültek a területről, vagy sokkal inkább (a német történész értelmezése szerint akkor még) a neutrális migráció kifejezés írja le a folyamatot. Az erlangeni professzor egyrészt keresztény elbeszélő források elemzésével kereste a választ ezekre a kérdésekre, de nem maradhatott el a muszlim szövegek feldolgozása sem. A Córdobai Kalifátus lakosságának egy jelentős része keresztény maradt, de Herbers szerint nem ez volt az oka, hogy az új birodalom egysége többször veszélybe került, hanem az, hogy több etnikum alkotta. Kezdetben nem beszélhetünk muszlimizálásról, a keresztények például gróftól választhattak ügyeik intézésére. Nem ment azonban ritkaságszámba az áttérés sem, míg később egyenesen arabizációról is beszélhetünk. Különösen figyelemre érdemes, hogy a fokozódó asszimiláció a keresztény ellenállás egy sajátos formáját is kiváltotta. Az úgynevezett córdobai mártírok 850 körül a keresztény fundamentalizmus képviselői voltak, önként keresték az alkalmat a mártíromságra, gyakran ki is provokálva azt. Nem elhanyagolható körülmény ugyanakkor, hogy a mozarabok, azaz az asszimiláció különböző fokán álló muszlim uralom alatt élő keresztények egy része elítélte ezt a magatartást. Az események alakulására hatással voltak a kalifátustól északra élő keresztények is, akikkel a muszlim uralom alatt élők állandó kapcsolatban álltak. Asztúriai forrásokban több esetben találkozhatunk az asszimilációt kárhóztató panaszokkal, felrótták például, hogy a déli fiatalok nem tudnak latinul. Az arabra fordított keresztény munkák mutatják, hogy a latin valóban visszaszorulóban volt, ezáltal tulajdonképpen a mozarabok kialakulásának folyamatát követhetjük nyomon. Ezt követően nyelvük a keresztényektől, hitük az araboktól különböztette meg őket.

Kérdéses, hogy volt-e nagyobb arányú migráció a megmaradt ibériai keresztény országok irányába. Ahogyan az is, hogy mi történt az említett córdobai mártírok testével, átvitték-e őket keresztény területre (*translatio*)? Utóbbi azért is figyelemre méltó, mivel tiszteletük kimutatható a Frank Birodalom nyugati felében. A források alapján bizonyos, hogy menekültek délről északra, adott esetben felkelések és az elszenvedett vereség hatására. Figyelemre méltó, hogy az első keresztény sikerek után a migráció ellenkező irányba is beindult. Mentalitástörténeti szempontból érdekes, hogy mindkét oldalon találkozhatunk az ellenfél győzelmét hirdető próféciákkal. Egyes muszlimok például azzal számoltak, hogy a Nyugati Gót Birodalom helyreállítása az arab hódítás utáni 170. esztendőben fog bekövetkezni.

Két jelentős csata, a 711. évi guadaletei és a 722. évi covadongai ütközet a későbbi történetírás visszatekintésében nyert különleges jelentést. Előbbi keresztény szempontból óriási vereség volt, de egyben az újrakezdést

is szimbolizálta. Több anekdotikus elem is fellelhető az ehhez kapcsolódó narratívákban. Érdekes, hogy a csata kimenetelének okát egyes muszlim források abban vélték megtalálni, hogy a ceutai bizánci helytartó lánya megbecstelenítése miatt tüzelte fel az arab-berber szövetségeseket a gótok ellen, míg mások Roderik király jogtalan uralmát hangsúlyozták. Keresztény forrásokban ezzel szemben a bukás oka árulás, vagy a gótok bűnössége miatt elszenvedett büntetés volt.

Covadonga, az éveken át tartó sorozatos vereségek utáni első sikeres ellenállás jelentette az ellenpontot a keresztények számára, sőt, Spanyolország megszületésének a jelképe lett a későbbiekben. Többféle verzió olvasható a keresztény elbeszélő forrásokban a siker okait illetően, de jellemzően istenítéletnek tartották, hogy az asztúriai királyság ennek révén fennmaradhatott. A muszlim narratívák arra keresték a választ, hogy a hódítók a rövid ideig tartó próbálkozások után miért nem foglalták el az északi részt. Kérdéses, hogy a keresztények miért csak a IX. században kezdték idealizálni a történetet, akkor, amikor Asztúriában már megerősödött a királyi hatalom. Esetleg az időközben jelentőssé vált királyság kezdeteit kellett ezúton legitimálni?

A IX. századi keresztény forrásokban többféle értelmezéssel találkozhat a kutató, amelyek egy része megkérdőjelezi, hogy beszélhetünk-e egyáltalán „latin Európáról” a korszakban. Az Appennini-félszigetet tekintve bonyolultabb kép tárul elénk, mint az Ibériai-félszigeten, sokkal inkább meghatározó volt a vallás, illetve a politikai tagoltság, a városállamok szerepe, illetve Bizánc befolyása is kihatott a helyzet alakulására. A pápák például nem csak azokat illették kritikával, akik szövetséget kötöttek a szaracénokkal, de alkalomadtán a keleti és nyugati császárok is a pápai bírálathoz lettek.

A kereszténység határain eltérő, gyakran egymásnak ellentmondó értelmezésekkel találkozhatunk, több esetben nehezen dönthető el, hogy honnan származnak az információk, milyen földrajzi és időbeli távolsággal kell számolni azok értelmezésekor. Ugyancsak tisztázásra szorul a terminológia kérdése, ha csak a muszlimokkal kapcsolatos példákat vesszük is számba, akkor is ki kell térni a szaracén, illetve az izmaelita jelzőkre, valamint az Ibériai-félszigeten alkalmazott ószövetségi eredetű kaldeus megjelölésre is. Római forrásokban az eredetre vonatkozó kifejezések mellett fontos, későantik eredetű fogalmak voltak egyebek mellett az ellenség (*hostis*), a haza (*patria*) és a *res publica*. A haza elvesztésének és egy új találásának narratívája asztúriai forrásokban is megtalálható, gyakran ószövetségi képekkel keveredve.

Az államiság koncepciója meghatározó a lokális értelmezéseket és a használt terminológiát tekintve. Itáliában sok eltérő forma volt megtalálható, emiatt sem beszélhetünk ott egységes *Christianitas*ról. Az Ibériai-félszigeten ezzel szemben a muszlimok egy viszonylag egységes államot, a nyugati gótokét hódoltattak meg, majd létrehozták a Córdobai Kalifátust. Ennek ellenére sem beszélhetünk teljes egységről ezen a területen sem, már csak az új északi kisebb keresztény államalakulatok miatt sem. Ezek esetében a legitímáció új formái jelentek meg, a gót kontinuitás mellett, sőt, a helyett az új alapítás mítosza (covadongai csata) vált uralkodóvá, illetve a *Hispania* fogalom is újra használatba került.

A kialakuló ellentétek és békés kapcsolatok esetében nem csak a vallás játszott szerepet, muszlimok és keresztények viszonyára hatottak a megkötött szerződések, a kifizetett különböző jellegű adók, a kereskedelem, illetve a nyelvi közeledés és esetlegesen az együttműködés is. Mindkét oldalon találkozhattunk erőszakkal, illetve annak legitimálásával is, elég itt a dzsihad, illetve az úgynevezett jogos háború kérdéskörére utalni. Az együttéléssel kapcsolatban egy érdekes adalék, hogy az Ibériai-félsziget arab uralom alatt élő keresztényei, a mozarabok irataiban több esetben is eretnekként hivatkoztak a muszlimokra, és nem egy másik vallás képviselőiként.

A latin–görög és a keresztény–muszlim ellentétpárok nem területi elkülönülést jelentettek Itáliában és az Ibériai-félszigeten. A határok gyakran változtak különböző behatások eredményeképp, de *kultúrák harcáról* nem beszélhetünk. A pápák például minden lehetséges eszközt igénybe vettek területük védelmére, és, ha nem is kötöttek közvetlenül szövetséget velük, alkalmanként sarcot fizettek az araboknak, foglyokat váltottak ki, menedéket biztosítottak az üldözötteknek, sőt, Henri Pirenne véleményével szemben távolsági kereskedelem révén összeköttetésben álltak a Kelettel is.

Munkája végén Herbers visszatért az általa feltett kezdeti kérdéshez, a muszlimokkal folytatott harc vajon hatott-e az úgynevezett „latin Európa” kialakulására. Véleménye szerint a bemutatott konfliktusok mindenképpen hozzájárultak a latin nyelv jelentőségének növekedéséhez, illetve közösségformáló szerepének kialakulásához. A szerző megállapítása szerint azonban a IX. század végén Európa sem szilárd határokkal rendelkező területként, sem emberek jól körülhatárolható csoportjaként nem értelmezhető.

Klaus Herbers munkája bátran ajánlható minden olyan olvasónak, aki Itália és Hispánia, illetve a keresztény–muszlim kapcsolatok IX. századi történetével kíván behatóbban foglalkozni. A kiváló német történész a kérdéskör egyik legavatottabb ismerőjeként egy olyan komplex témába nyújt betekintést, amely talán nem alap nélkül tekinthető kevésbé ismertnek Ma-

gyarországon. Az eltérő vallások és kultúrák konfrontációjából és együttéléséből kialakuló szituációk bizonyos eltéréseket mutatnak Itáliát és az Ibériai-félszigetet tekintve, de Herbers munkája kiválóan elemzi a rendszer-szintű hasonlóságokat is a különbségek mellett. A szerző felhívja továbbá a figyelmet arra is, hogy a források szisztematikus vizsgálata megmutatta, óvatosan kell eljárunk olyan alapvetőnek tekintett fogalmak esetében is, mint a *Christianitas* vagy a *kultúrák összeütközése* elmélet.

Klaus Herbers: Europa: *Christen und Muslime in Kontakt und Konfrontation. Italien und Spanien im langen 9. Jahrhundert.* (Keresztények és muszlimok kapcsolata és ütközése – Itália és az Ibériai-félsziget a hosszú IX. században.) Akademie der Wissenschaften und Literatur Mainz. Franz Steiner Verlag Stuttgart, 2016. 112 o.

Barabás Gábor